

ÍROTT ÉS ÍRATLAN SZABÁLYOK A KUTATÁSBAN – A KUTATÓI ETIKA¹

FÓRIS ÁGOTA

1. BEVEZETÉS

A kutatás összetett kérdései a társadalmi gyakorlatban kialakult különböző kérdésekkel sok vonatkozásban érintkeznek. Ide tartoznak például a kutatás folyamatában felmerülő jogi és etikai kérdések, a kutatási eredmények közzétételének problémái, a kutatási eredmények hasznosítása, vagy a kutatás társadalmi megítélése és támogatottsága.

A kutatás folyamatát szabályozó törvények és jogszabályok alkalmazása során szerzett tapasztalatok, továbbá a szabályozott rendszer folyamatos változása szükségessé teszik a szabályozás folyamatos módosítását. A viszonylag rövid időnként bekövetkező változtatások azonban nem érintik a szabályozás alapvető célkitűzéseit és szellemét. A kutatással kapcsolatos jogi szabályozás kérdéseinek a célját, szellemét és a megvalósítás főbb területeit, valamint a tudományos kutatás etikai kérdéseit *Kutatásról nyelvészeknek* című könyvem egy fejezetében tárgyaltam (Fóris 2008a: 185–204). Ebben a tanulmányban a könyv megírása óta eltelt öt év eseményeit is figyelembe véve foglalkozom a tudományos kutatás etikai kérdéseivel, elsődlegesen a bölcsészettudományok, azon belül a nyelvészet területére koncentrálni.

2. A TUDOMÁNYOS KUTATÁS TÖRVÉNYI KÖRNYEZETE

A társadalmi folyamatok szabályozása többrétű eszközrendszeren keresztül valósul meg, amelynek az egyik részét képezik a törvényekbe és más jogszabályokba foglalt előírások. Másrészt a társadalmi gyakorlat területeinek szabályozó mechanizmusában jelentős helyet foglal el az íratlan erkölcsi, etikai szabályok rendszere, amelyek a különböző helyzetekben a társadalom által helyesnek ítélt és elvárt magatartást, cselekvést és döntést írják elő.

A tudományos kutatás és a kutatók törvényi környezetét számos törvény, jogszabály, ajánlás biztosítja (lásd pl. Várnagy 2007). A kutatásra és a vele szorosan összefüggő kérdésekre több törvény vonatkozhat, ezek közül a legfontosabbak a *szertői jogi törvény*, a *szabadalmi törvény*, az *innovációs törvény*, az *akadémiai törvény* és a *felsőoktatási törvény*.

A tudományos kutatás szabadságát 2012-től *Magyarország Alaptörvénye* garantálja a X. cikkben megfogalmazottak szerint:

- „(1) Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát, továbbá – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás, valamint törvényben meghatározott keretek között a tanítás szabadságát.
- (2) Tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak.
- (3) Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát. A felsőoktatási intézmények a kutatás

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, szervezeti rendjüket és gazdálkodásukat törvény szabályozza.” (Magyarország Alaptörvénye 2012, X. cikk)

Az (1) bekezdésben megfogalmazott „a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése” a nemzetközi tudományos szintnek megfelelő ismeretek megszerzését jelenti. A (3) bekezdés a tanítás tartalmának és tudományos szintjének a meghatározási jogát és felelősségét az egyetemekre ruházza. A (2) bekezdés szerint „Tudományos igazság kérdésében kizárólag a tudomány művelői jogosultak” dönteni. Az Alaptörvény tehát a kutatók, az egyetemeken dolgozó közösségek tagjainak tudományos-etikai felelősségét állítja előtérbe. Az oktatás tudományos színvonalának megítélése, az oktatókkal szemben támasztott tudományos kutatói követelmény rendszerének kialakítása és működtetése jelentős részben tudomány-etikai megítélésen alapszik. Az egyes tudományterületek feltételrendszerében – az egyetemek és azokon belül az egyes egységek eltérő helyzete miatt – a tudományosság kérdésének megítélésében előfordulnak ellentétek (pl. azok között, akik művelik a tudományt, és azok között, akik felhasználói szinten vannak kapcsolatban vele). Ezek feloldásában adhat iránymutatást az Alaptörvény idézett cikkelye, amely a kutatással és az egyetemi oktatással szemben támasztott társadalmi elvárást fogalmazza meg. A globalizált világban azok a nemzetek tudják legjobban érvényesíteni kulturális, gazdasági és politikai érdekeiket, amelyek állampolgárainak tömegei birtokában vannak a legújabb tudományos ismereteknek.

A tudományos tevékenység egésze – így a tudományos kutatás is – a társadalom működésének szerves része, és kapcsolódik a társadalom szinte minden területéhez, mindenekelőtt a gazdaság, a kultúra, az oktatás, az egészségügy, a szórakozás területéhez. A törvényi szabályozás ezeken az érintkezési pontokon keresztül is kiterjed a tudomány kérdéseire. A különböző törvények, rendeletek a tudomány gazdasági, jogi stb. részeit szabályozzák, azonban ebben az összetett hálózati rendszerben előfordulnak joghézagok, a gyors fejlődés következtében túlhaladott törvények, új jelenségek még nem szabályozott kérdései, a szabályzási igény küszöbe alatti kérdések – ezeket az etikai normák szabályozzák.

Az új felfedezéshez fűződő elsőbbségi jognak tudományos-erkölcsi értéke van, amely ma is változatlanul értékmérő a kutatók nemzetközi tudományos helyének meghatározásában. A kutatók az eredményeiket tudományos közleményekben publikálják. Elsősorban a tudományos folyóiratok feladata, hogy lehetőséget biztosítsanak a legújabb kutatási eredmények közzétételére. Az eredmények tudományos folyóiratokban történő megjelentetésének – a kutatási eredmények közzétételén túl – fontos célja a „szellemi tulajdonra való jog leszögezésének és fenntartásának igénye” (Solla Price 1979: 84). A publikálás ténye tehát a felfedezés elsőbbségét is igazolhatja – vagyis aki először publikál egy adott eredményt, az annak a tudományos ténynek a felfedezője, azé az elsőbbségből származó jog az erkölcsi elismerésben is, és a gazdasági hasznosításban is. A kutatási eredmény tulajdonjoga a publikáló szerzőé, a publikált eredmény hasznosítása viszont bárki számára megengedett. A nyilvános fórumon (folyóiratban, konferencián vagy szakmai ismertető előadásban) közzétett eredmény már nem helyezhető szabadalmi védelem alá. Mivel ma már a tudományos eredmények rövid időn belül gyakorlati hasznosításra kerülnek, a felfedezés elsőbbségi jogát birtokló kutatónak gazdasági előnnyel járó hasznosítási joga keletkezhet. Ennek következtében a nyelvészetben is egyre gyakoribbá válik, hogy egyes eredményeket, vagy az eredmények konkrét részletét nem, vagy csak jelentős késéssel publikálják a szerzők. (Jellemzően pl. a számítógépes nyelvészeti eredményeket.) Az államilag finanszírozott kutatóintézetek és a magántőkéből fenntartott kutatással foglalkozó cégek között is jelentős különbségek lehetnek az eredmények nyilvánosságra hozatalának fokában. Ennek oka többek között, hogy az államilag finanszírozott kutatóhelyeket (egyetemek és kutatóintézetek) azért hozták létre, és azért finanszírozzák közpénzből, hogy eredményeiket a közösség szolgálatába állítsák. (Ebben az értelemben az egyházi egyetemek is közfinanszírozásúnak minősülnek.)

Tipikus példája a nyilvános közösségi hozzáférés és felhasználás céljára – a számos országban közpénzből támogatott – alkalmazott kutatásnak az online elérhető nyelvészeti adatbázisok, terminológiai szótárak, ontológiák rendszere.

A magántőkéből finanszírozott kutatások célja viszont a kutatásba befektetett összeg megtérülésének biztosítása az eredmények felhasználásán (pl. szabadalom értékesítésén) keresztül. A magyar és az uniós célkitűzések között szerepel a kutatói és a gazdasági szféra közelítése közös kutatások végzésére, ugyanis a kölcsönös előnyökön alapuló együttműködés a társadalom számára sokkal előnyösebb lehet, mint az egymással szembeni rivalizálás. A felsőoktatási intézmények a kutatási eredmények hasznosítására létrehozhatnak saját gazdasági társaságokat – ezek az úgynevezett *spin-off cégek*. Az új eszközöknek, új gyártási módszereknek a hasznosítási jogát a *szabadalmi törvény* (1995) védi; utoljára 2010-ben módosították (www.onlineszabadalom.hu). Szabadalmaztatni csak ipari gyártásra, gazdasági hasznosításra alkalmas szellemi terméket (például új előállítási módot), eszközt vagy eljárást lehet. Az innováció eredményeit az *innovációs törvény* (2004) szabályozza. A szellemi termékekhez fűződő elsőbbségi jogot a *szerzői jogi törvény* (1999, 2001) védi. A szerzői jogi törvény módosítását tervezik 2012-ben, mivel a korábbinál hatékonyabb közös jogkezelési rendszer megteremtését szeretnék elérni; a szerzői jogról szóló törvénytervezettel kapcsolatos anyagok, viták olvashatók a www.szerzoijog.com weboldalon. (A hatályos törvények összefoglaló elemzése olvasható Fóris 2008a: 187–199.)

A szerzői joggal, az innovációval és a szabadalmakkal kapcsolatos kérdések nemcsak a tudományos elsőbbség elismerése miatt érintik a nyelvészeket, hanem a kereskedelmi forgalomba kerülő adatbázisok, szótárak, oktatási programok stb. értékesítési lehetőségei miatt is. A nyelvészeti kutatások eredményeit felhasználó nyelvipar termékei és szolgáltatásai sok esetben mint *gyűjteményes adatbázisok* vonhatók a törvények védelme alá (részletes indoklása olvasható: Fóris 2004). A számítógépes programok például nem szabadalmaztathatóak, de a szerzői jog érvényes rájuk. A társadalom minden területén zajló műszaki fejlődés a nyelvészeti kutatások gyakorlatát is átalakította. A modern mérés-technika, a gépesített vizsgálati módszerek a nyelvészeti kutatások során is egyre több ipari-kereskedelmi érdekeltégű termék, eljárás kifejlesztéséhez vezetnek, amelyek szabadalmi védelem esetén nagyobb biztonsággal hasznosíthatók. Ne felejtjük azonban, hogy egy dolog az, hogy egyes eredmények törvényi védelem alá esnek, és egy más dolog az, hogy az egyedi esetekben hogyan lehetséges annak bizonyítása, hogy valamilyen szoftver, könyv, eszköz vagy eljárás törvényt vagy valakinek az elsőbbségét sérti. Ezért van arra feltétlenül szükség, hogy a felsőoktatási intézmények saját, a szabadalmi, szerzői jogi és innovációs kérdésekkel foglalkozó szakértői tanácsadó irodát tartsanak fenn, amely saját munkatársaik és saját intézményük érdekeinek védelmi rendszerét kidolgozza és a jogi képviselő feladatait ellátja.

Az 1994-es *akadémiai törvény* alapszabállyal és az ügyrenddel együttes hatályos változata 2011-től érvényes. A Magyar Tudományos Akadémia 2010-ben fogadta el a Tudományetikai kódexet. Ennek Preambuluma értelmében a

„Tudományetikai kódex meghatározza a tudományos kutatást végzők által követendő erkölcsi és etikai alapelveket, leírja azokat az ajánlott eljárásokat és szabályokat, amelyek a tudományos kutatás végzésére vonatkoznak, és ismerteti azokat az eseteket és az eljárási módokat, amikor a kutatási etika sérül. Célja továbbá folyamatosan emlékeztetni a kutatókat, a kutatással foglalkozó intézményeket és a kutatást támogató szervezeteket a tudományos kutatás feddhetetlensége és hitelessége fenntartásában fennálló felelősségükre.” (A Magyar Tudományos Akadémia tudományetikai kódexe 2010: 1)

A Tudományetikai kódex a tudományos kutatás erkölcsi és etikai alapelveit sorolja fel a 2. fejezetében. E szerint egy kutatóval szemben elvárható erkölcsi és etikai alapelvek a tisztesség, a megbízhatóság, az objektivitás, a pártatlanság és függetlenség, a nyitottság, a gondosság, az elfogulatlanság, a felelősség az eljövendő tudományos nemzedékek iránt és a gondosság (uo. 2–3).

3. ETIKAI NORMÁK A TUDOMÁNYOS KUTATÁSBAN

A tudományos kutatás számos kérdését nem szabályozzák jogszabályok, a tudományos közösség e területein kialakult szokásait, etikai viselkedési normáit a tudományos szocializáció során lehet elsajátítani.

A *kutatói etika* fogalmát a neves fizikus, Feynman „abszolút becsületességként” értelmezi. Álláspontja szerint „ez egyfajta tudományos integritás, a tudományos gondolkodásnak egy elve, amely egyfajta abszolút becsületességnek felel meg – egyfajta nagy igyekezetet jelent” (Feynman 2002: 203). Első elvként azt írja, hogy a legfontosabb, hogy a tudósok önmagukat ne csapják be, másodsor: igyekezzenek, hogy más tudósokat se csapjanak be, végül pedig, ha „tudósként beszélnek” laikusokkal, őket sem szabad becsapniuk (uo.).

Etikai kérdések a kutatás minden szakaszában felmerülhetnek, így a kutatási téma kiválasztása, a kutatás megtervezése, az adatgyűjtés, az adatok feldolgozása, az eredmények értékelése és a nyilvános közzététel folyamán egyaránt. A kutatás etikai szabályai ugyanúgy vonatkoznak a kutatóra a kutatás során követendő *egyéni* magatartására, mint a kutatási eredmények *társadalmi* felhasználásával kapcsolatos elvárásokra. Megjegyzem, hogy elsősorban a kutatási eredmények társadalmon belüli megváltozott szerepe, és az eredmények alkalmazásának átalakulása miatt a kodifikált és nem kodifikált szabályok elmosódó határain gyakran vetődik fel az etikai szabályok jogszabályokban való rögzítésének igénye. A továbbiakban a kutatási folyamat néhány, etikai szempontból lényeges részére térek ki.

3.1. A KUTATÁSI TÉMA KIVÁLASZTÁSA

A *kutatási téma kiválasztása* – bizonyos korlátok között – szabadon történhet (Fóris 2008a: 27–34). Rendeletek szabályoznak bizonyos témakörben végzett kutatásokat, például az egyénre vagy a társadalomra veszélyes kutatások végzését törvények tiltják. Ilyen például az embereken végzett élettani, a környezetet károsító, vagy a személyi jogokat sértő kísérletek végzése. A klinikai kutatások gyakorlatában jelentős szerepet játszik a kutatási témák kiválasztásában az etikai vonatkozások előzetes hivatali elbírálása. Bizonyos típusú nyelvészeti kutatások esetében is mérlegelni kell a témaválasztás során etikai kérdéseket, például, hogy biztosítható-e az adatközlők személyiségi jogainak a tiszteletben tartása.

A kutatási téma elvileg szabadon megválasztható, de – mint ahogy általában az egyén szabadságát mások szabadságjogai korlátozzák – a kutatási téma megválasztását is számos tényező korlátozza, köztük törvények és etikai normák. Egy-egy témát kisajátítani nem etikus, vagyis ha valaki már dolgozik egy adott témán, az nem jelenti azt, hogy másnak ne lenne joga ugyanazzal a témával foglalkozni. Viszont az sem elfogadható, ha valaki mások ötleteit elcsípve azokat részletes kidolgozás nélkül gyorsan publikálja (hiszen azé az elsőség, aki hamarabb közli a kutatás alapgondolatát!). Ezért is van az, hogy azokon a konferenciákon lehet valóban új eredményekről hallani, ahol gyorsan közlik az elhangzott előadások szövegét; feltüntetik a közlemény benyújtásának időpontját és biztosítják az átvett anyagok titkos kezelését. Olyan konferenciákra, ahol a gyors publikációra nem lehet számítani, és a közlés etikai normáinak betartása megkérdőjelezhető, az óvatos kutatók csak korábbi közzététellel „biztosított”, vagy nem túl jelentősnek tartott eredményeket visznek.

Az évszázadok alatt kialakult gyakorlat szerint a kutatók túlnyomó többsége munkáját, tudományos kapcsolatait az etikai normáknak rendeli alá, ami biztosítja a széleskörű nemzetközi kutatási együttműködések megvalósíthatóságát. Gyakori eset, hogy a már folyó kutatásba a később bekapcsolódó fél a megoldandó problémákat új elvek, módszerek alapján közelíti meg, vagy az elért eredmények alapján felvetett újabb kérdések megoldásába kezd bele – ilyenkor a felek kölcsönös érdekeit szolgáló együttműködés alakulhat ki. Egy ilyen társulás szabályzórendszere jó részben kodifikálható, azonban a tudományos etika követelményei is jelentős szerepet töltenek be az együttműködésben.

A kutatási téma kiválasztása mindenekelőtt annak az ötletnek a megtalálását jelenti, amelynek kidolgozása jelentős új eredményre vezethet. Súlyos etikai vétség a mások által felismert ötletek eltulajdonítása. Mivel az eredmények elsőbbségének igazolása a publikációval történik, nem szerencsés, ha a megjelenés előtt terjeszti a szerző megírt cikkében lévő eredményeket. Jelentős etikai vonatkozása van, ha kollégák írásukról, eredményeikről kéri a véleményünket, kezeljük bizalmasan a tartalmát. Etikai vétséget követ el az a folyóirat-szerkesztőség vagy konferencia-szervezőbizottság, amely a közlésre benyújtott anyagot a hivatalos megjelenés előtt a hivatalosan felkért bírálókon kívül bárki számára hozzáférhetővé teszi. Hasonlóan etikátlan a lektori feladatokat ellátó személyek részéről ugyanennek elkövetése.

3.2. AZ ADATGYŰJTÉS ETIKAI KÉRDÉSEI

Minden kutatás valamilyen módon előállított ismeretanyag tudományos feldolgozását (rendszeresítését, az adatok között korábban nem ismert kapcsolatok kimutatását) célozza meg. Az ismeretek „összegyűjtése” különböző módokon valósulhat meg. Induktív elméleti kutatás esetén pl. a feldolgozandó ismeretek halmazának azokhoz a résztörvényekhez tartozó ismereteket számítjuk, amelyek a résztörvények felállítása során gyűltek össze. A kísérleti kutatások során az adatgyűjtés élettelen vagy élő objektumokon, különböző eszközökkel, műszerekkel végzett kísérletekkel vagy megfigyelésekkel történik. A kutatás alapját képező adatoknak minden esetben teljesíteni kell a tudományosság követelményeit. Ilyen például az adatok ismételt előállíthatósága, hogy a vizsgálati mintában az egész rendszer legyen képviselve, az értékelésre felhasznált adatok a valóságnak feleljenek meg. Ezeknek az elvárásoknak az elmulasztása nemcsak etikai vétség, hanem a munka tudományos értékét kérdőjelezi meg.

Olyan kísérleti vizsgálatoknál, ahol az adatgyűjtés mintákon végzett méréssel történik, nagyszámú, különböző helyről vett mintából származó adat előállítása szükséges. Fontos a vizsgálati eljárás, az alkalmazott eszközök és minden lényeges körülmény részletes megadása is. Hasonló módon lehet teljesíteni a tudományosság követelményeit a statisztikai jellegű kiértékelésen alapuló kutatásoknál (lásd Fóris 2008b).

Társadalomtudományi kutatások esetében gyakori az adatközlők szóban vagy írásban való megkérdezése (pl. kérdőíves adatgyűjtés), ilyenek például a szociolingvisztikában, dialektológiában szokásos nyelvhasználati szokásokat vizsgáló kutatások. Minden esetben be kell tartani a kutatásba bevont személyekre vonatkozó etikai és jogi szabályokat, és biztosítani kell a résztvevők személyiségi és jogi védelmét. Kérdőíves vizsgálatoknál vagy mélyinterjúknál is fontos, hogy a válaszadás *önkéntes*, és az adatszolgáltatás *anonim* legyen. A társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó módszertani könyvek – különösen a szociológia és pszichológia területén – részletesen tárgyalják, mikre kell odafigyelnie a kérdezőnek, pl.:

„(...) a kérdőíves adatfelvételnek anonimnak kell lennie, azaz a kitöltés és számítógépes kódolás után már nem lehet visszakereshető a válaszadó személye. A kérdőíveket

kódolásuk után meg kell semmisíteni, s a válaszadók utólagos azonosítására alkalmas adatokat tilos tárolni.

Az adatfelvétel során nem szabad sem kifárasztani a kérdezetteket, sem azt az érzést kelteni bennük, hogy kiforgattuk őket titkaikból, behatoltunk intim gondolataik közé. (...)

Fontos, hogy a megkérdezettek tudják, kik végzik az adatfelvételt, s mire használják majd fel eredményeiket. Végül, talán a legfontosabb, hogy biztosítsuk, a felvett kérdőívekhez a kutatókon kívül senki se férhessen hozzá.” (Héra–Ligeti 2005: 192–193)

Egyes adatbázisok online elérhetősége sok esetben épp adatvédelmi okok miatt nem valósul meg. A *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* (BUSZI) adatait például 1987–89-ben gyűjtötték Budapesten, de csak nemrégiben, 2012. szeptember 15-től vált elérhetővé és kutathatóvá a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változata (BUSZI-2) a <http://buszi.nytud.hu> oldalon (<http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/>).

Ha a cél vizsgálati minta vagy vizsgálati korpusz összeállítása, akkor a célnak megfelelő eszközök és módszerek használata, a szokások és elvárások betartása lényeges. A mintaválasztás szabályait a kutatónak szükséges megismernie és be kell tartania.

Kísérleteket a nyelvészetnek csak egyes területein végeznek – a szó jelentését természettudományos értelmében véve. Ilyen vizsgálatok elsősorban az egyéni nyelvhasználatra vonatkoznak, mint a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika, a kétnyelvűségkutatás, a gyermeknyelvi vizsgálatok, vagy a fordítástudományban a fordítói folyamatot vizsgáló kísérletek. A személyektől származó adatok feldolgozáson alapuló kísérleti kutatásának számos etikai szabálya van, ezeket az alábbiakban röviden ismertetem. (Részletesen erről lásd: Csermely et al. 1999: 107–111, és Héra–Ligeti 2005: 214–215.)

A személyektől gyűjtött adatokon alapuló kutatásoknál:

- „Az eszközöket és a módszereket is úgy kell megválasztani, hogy azok a feltett kérdés megválaszolására alkalmasak legyenek” (Csermely et al. 1999: 107).
- „(...) a kísérleti személyek számára elegendő információt kell adni a kísérletről, hogy eldönthessék, részt vesznek-e benne vagy sem” (Héra–Ligeti 2005: 215).

Mindenfajta kísérletnél:

- Kell, hogy legyen valamilyen előzetes elképzelés (munkahipotézis), de vigyázni kell, hogy az ne befolyásolja az adatgyűjtés és kiértékelés módszerét és ezeken keresztül az eredményt.
- A kísérleteknek megismételhetőeknek kell lenniük, ezért a publikáció során olyan részletesen kell leírni az eszközöket, módszereket és a kísérlet menetét, hogy az mások számára követhető és megismételhető legyen.
- Az embereken, emberek részvételével végzett kísérleteket törvények szabályozzák. Erre vonatkozóan a *Declaration of Helsinki* (1964), a *Nuremberg Code* (1947) és az *1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről* VIII. fejezete irányadóak. Embereken kísérleteket végezni csak a kutatás etikai normáinak betartásával, a személyi jogokat védő törvények betartását igazoló különböző engedélyek megszerzése után lehetséges. A vizsgálatba bevontakat tájékoztatni kell a kutatásban való részvétel kockázatairól, és csak személyes hozzájárulásuk után vehetnek részt a kísérletben.

3.3. AZ EREDMÉNYEK KÖZZÉTÉTELE

A kutatás minimális célja az *eredmények közzélése*, ezért olyan formában és színvonalon kell a kutatásokat végezni, hogy az eredmények közölhetőek legyenek. A publikálás követelménye egyfajta kényszerként jelentkezik, hiszen az egyetemi és a kutatóintézeti előmenetel függ a

megjelent publikációkkal igazolt tudományos teljesítménytől is. A publikálás során alapvető etikai követelmények az alábbiak:

Saját eredmények közzétele. Ez a tudományos közlés jelentős részének az elsődleges célja. Természetesen értékes az a közlemény is, amely egy új tudományterület elért eredményeit, a várható fejlődés irányait, a társadalmi hasznosulás lehetőségeit mutatja be. Egy ilyen munkában az a szerző tudományos érdeme, hogy felismeri és előremutató tudományos alapossággal kifejti egy mások által nem ismert tudományos kérdéskör részleteit.

A tudományos közlemények formai és tartalmi követelményei előírják, hogy a szerző mutassa be azokat a korábbi eredményeket, amelyekre munkáját alapozza, indokolja meg kutatása célkitűzését és mutassa be a kiválasztott vizsgálati módszerét. Ez az elvárás mások eredményeinek a közleménybe való tömör beillesztését, a kutatás logikai vonalába való beillesztését kívánja meg. A mások eredményeinek ilyen módon történő felhasználása megengedett akkor, ha a forrásokra és szerzőre való hivatkozás megtörténik. A kutatási eredmény jelentőségét az mutatja, ha megjelenése után sokan hivatkoznak rá, mint olyan forrásra, amely jelentősen hozzájárult további kutatások indításához. A kutató tudományos kvalitásának ezért jogosan számított minősítője a más szerzők által munkáira tett idézetek száma.

Új eredmény közzétele, minden eredetinek szánt közleményben. A tudományos közlemények célja az új kutatási eredmények bemutatása, közkinccsé tétele. Az értékes eredményeket tartalmazó közlemény lehetőséget ad azok tudományos és gyakorlati felhasználásra. További kutatások kiinduló forrása lehet, vagy új termékek, eljárások kidolgozásához adhat ötletet. A kutató tudományos megítélésének egyik mutatója a megjelent publikációinak száma. A jelentősebb tudományos publikációs fórumok megkövetelik a közleményt benyújtó szerzőtől az első közlésre való jogi következménnyel járó nyilatkozatot. Ugyanazt a cikket nem etikus egyszerre több helyre változatlan formában benyújtani. Ez alól egyetlen kivétel, ha valami indokoltá teszi az ismételt közlést. A másodközlés során meg kell adni az első megjelenés helyének pontos adatait. A másodközlést akkor is jelezni kell, ha a két cikk terjedelme különböző: meg kell jelölni, hogy a tanulmány bővített, vagy rövidített átdolgozott változat. A két nyelven megjelenő tanulmány esetében első közlésnek az először megjelent számít. Ha a cikk fordításban jelenik meg, akkor is fel kell tüntetni az első közlés helyét és nyelvét. (Az MTA Tudományetikai kódexe az idegen nyelven megjelent közlemény magyar nyelvű másodközlését kifejezetten támogatja, hogy a hazai szakmai tudományos körök számára széles körben hozzáférhetővé váljon és „a honi tudományos-szakmai nyelv ápolása céljából” uo. 6–7.)

Annak a kérdéskörnek a paragrafusokkal való szabályozását, hogy egy közleményben a szerző korábban publikált és új eredményeinek az aránya megfelelő-e, nehezíti, hogy a kutatás folyamatában az eredmények sora egymásra épülő rendszert képez, így az új eredményt tartalmazó közleményben nemcsak a mások korábban publikált eredményei szerepelhetnek, hanem a szerzőé is. Ez annál is inkább így van, mert egy vizsgálat sorozat eredményei között szoros kapcsolatok lehetnek. Az elmosódott határ megtalálása elsősorban a szerző, továbbá a lektorok etikai felelőssége.

Igaz állítások közzétele. Eredményeket kitalálni, kreálni, hamisítani, vagyis csalni nem megengedett. Nemcsak a szándékos hibás adatközlés, hanem a rosszul választott minta, hibásan szerkesztett kérdőív, a feladat megoldására nem alkalmas kutatási módszer, a kutatásban előírt követelmények figyelmen kívül hagyása következtében közzétett téves adatok is károsak. Ilyen közlemények téves, eredményhez nem vezető útra terelhetik a kutatást.

Az igaz állítások közzetésének követelménye nem csak a kutatások folyamatában és az eredmények közzétele során érvényes, hanem a hasznosítás (az alkalmazás) folyamatában is. Nem egyszerű hiba, hanem etikátlan lépés olyan adatokat, definíciókat stb. közölni például

szótárakban vagy tankönyvekben, amelyek nem felelnek meg a valóságnak. Az etikai vétség vádja alól az sem mentesíti a szerzőt, ha a tévedés nem szándékos, hanem tudatlanságból ered. (Persze ennek a megítélésének is vannak fokozatai.) A szerző köteles állításai helyességéről meggyőződni, ezért van jelentősége például az interdiszciplináris felkészültségnek, együttműködésnek a kutatásokban. Ha valaki interdiszciplináris területen dolgozik, még nagyobb a felelőssége: nem csak saját szakterülete eredményeinek igaz és aktuális voltáért, hanem a társtudományokról leírtakért is felel. Ez ugyanúgy vonatkozik nyelvészek által írt nyelvészeti közlemények és tankönyvek tartalmára, mint az általános kézikönyvekre (pl. értelmező szótárakra, lexikonokra), és vonatkozik olyan szerzőkre, akik nem nyelvészként a nyelvészet eredményeire hivatkozva vélekedésen alapuló, nem bizonyított, intuitív álláspontot képviselnek (pl. a magyar nyelv genetikai rokonságára és őstörténetére vonatkozó „elméletek” sokasága látott napvilágot, ezek összefoglalását és értékelését lásd Honti 2010, és Honti 2012).

Vannak olyan esetek, amikor egy állítás a tudomány elfogadott álláspontja szerint közölhető, igaznak látszik, a közlemény megjelenését követő időpontban azonban újabb feltárt tények a leírt állításokat megcáfolják. Az ilyen esetekben a tudományos érvényesség megváltozása a tudományos haladás következménye, és nem etikai kérdés.

A források pontos jelölése, mások eredményeinek a szerzői jog és a kutatási etika betartásával történő kezelése. A tudományos közleményekkel szemben támasztott egyik legfontosabb követelmény, hogy a kutató illessze be az eredményeit a nemzetközi kutatások menetébe. Mutasson rá, hogy saját eredményei milyen tudományos előzményekre épülnek, miben jelentenek előrelépést az adott tudományterületen. Ez a követelmény maga után vonja, hogy a tudományos közleményekben mások eredményeit is fel kell sorolni, a szerző(k) és források pontos megjelölésével.

Kialakult a tudományos eredmények közlésének egy olyan gyakorlata, amely biztosítja a szerzői jog előírásainak betartását. A kialakult hagyományok eligazítanak, a *szerzői jogi törvény*, a hagyományok és kialakult gyakorlat pedig rendelkezik arról, hogy milyen módon kell mások eredményeit kezelni. A folyóirat- és könyvkiadók által megfogalmazott és a szerzőkkel szigorúan betartatott hivatkozási szabályok, útmutatók megkönnyítik a szerzők helyzetét. A formai és tartalmi előírások egyértelműen eligazítanak abban, hogyan kell más szerzők munkájára hivatkozni (erről lásd részletesen Gyurgyák 2005). A tudományos közlés alapvető etikai szabályát úgy lehet megfogalmazni, hogy *a közlemény szövegében egyértelműen különüljen el a saját és a mások által már korábban közölt eredmények.*

Más eredményének saját tulajdonként való feltüntetése a *plágium*. A plágium elkövetésének két módja van: tudatlanságból eredő és szándékos, amelyek súlyosságának megítélésében nincs különbség. A vétség és következményei azonosak mindkét esetben. Az elsőben a szerző figyelmetlenség vagy ismereteinek hiánya miatt sorol saját eredményei közé más szerzőktől átvett állításokat, tényeket. A második, tudatosan elkövetett plagizálással való részletesebb foglalkozást az indokolja, hogy az információtechnikai előrehaladás, a társadalmi mobilitás növekedése lehetőséget biztosít idegen tulajdont képező szellemi termékekhez való hozzájutáshoz, azok jogtalan eltulajdonításához. Sok szerző saját munkásságának eredményét egymástól térben (és időben) távol megjelenő írásban, előadásban közli, vagy az internet adta lehetőségekkel élve közkinccsé szeretné tenni. Ilyen módon, távoli földrészeken, vagy egymástól elkülönülő tudományos-szakmai területeken elért eredményekhez lehet hozzájutni, amelyek gyakran nem ismertek más területeken. Különösen káros, ha az egyetemi hallgatók között terjed az interneten szabad felhasználásra kitett szövegek ilyen módon való felhasználása. A plagizáló hallgató egyrészt az életpályára való felkészülést szolgáló feladatának nem tesz eleget, másrészt egy etikai vétséget követ el.

Az információs technika fejlődése nemcsak könnyítette a plagizálás feltételrendszerét, hanem létrehozta a felderítő eszközöket is. Ma már széles körben használatosak olyan

szoftverek, amelyek valamilyen megadott szövegrészlethez rövid idő alatt megtalálják a forrásszöveget, ha az online elérhető (pl. a KOPI Online Plágiumkereső oldal).

Sok más módon is meg lehet sérteni a tudományos közlés etikai normáit. Ilyen például, ha egy szerző, vagy szerzők egy csoportja egyszerűen nem vesz tudomást más szerzői csoportok munkáiról, és nem hivatkozik eredményeikre – szakmai féltékenységből, emberi ellenérzésből vagy más okból. (Természetesen a valóban új eredményeket tartalmazó publikációkra gondolok.) Felhívom a figyelmet arra, hogy – bár régebben a lexikográfiai típusú munkákban nem volt szokás a hivatkozás – a jelenleg érvényben levő törvények az adatkezelésre vonatkozóan szigorúbbak, mint korábban – így a szótárakban és más adatbázisokban a máshonnan átvett definíciók, példamondatok stb. forrását pontosan kell jelölni.

3.4. A SZERKESZTŐI ÉS A LEKTORI MUNKA

Gyűjteményes kötet, több szerző által írt monográfia szerzői joga elsősorban a szerkesztőt, a cikkeké a szerzőket illeti meg. A szerzői jog birtoklásából következik, hogy a szerzőt az írásáért, a szerkesztőt pedig a mű teljes anyagáért terheli a jogi és etikai felelősség.

A szerkesztő (akár folyóirat, akár könyv szerkesztője) számos etikai kérdéssel szembesül. Például, ha szakmai hibát fedez fel a kéziratban, kötelessége figyelmeztetni a szerzőt. A szerkesztő erkölcsi kötelessége az is, hogy a kéziratok megítélésénél kizárólag szakmai szempontokat vegyen figyelembe. Kötelessége még, hogy olyan lektorokat válasszon, akik az adott téma magas szintű és elfogulatlan szakértői.

A szerkesztő és a lektorok (a szakmai bírálók) együttes felelőssége, hogy elfogulatlanul, szakmai szempontok alapján ítéljék meg a kéziratot. Amennyiben a felkért bíráló a témával kapcsolatosan valamilyen ok miatt elfogult, ne vállalja el a bírálatot. Kéziratot másnak átadni, megmutatni nem szabad. Mindezek a pályázatok elbírálására is vonatkoznak. Alapvető az is, hogy nemre, korra, vallásra, politikai nézetre tekintettel lenni, esetleg arra hivatkozni a tudományos munka megítélése során etikátlan.

A lektori feladatokhoz hasonló feladatokat lát el az egyetemi oktatás keretében készülő szakdolgozatok és PhD értekezések irányítására felkért témavezető. Abból következően, hogy a meghirdetett téma tárgykörében széleskörű ismeretekkel rendelkezik, továbbá, mivel a dolgozat elkészítésének munkálatait részleteiben ismeri és irányítja, feladata a kutatás és tudományos közlés etikai szabályainak a betartása és betartatása.

3.5. AZ EREDMÉNYEK FELHASZNÁLÁSA

A kutatási eredmények felhasználásával kapcsolatban felvetődő etikai kérdések egy része az egész emberiség jövőjét meghatározó jogi szabályozás szintjére jutott. A kutatás célkitűzése úgy határozható meg, mint az emberiség javát szolgáló ismeretek feltárása és hasznosítása. Valóban ezzel a céllal végezte és végzi munkáját szerte a világon a kutatók többsége. Azonban az eredmények nemcsak a közös haladás érdekében, hanem olyan módon is felhasználhatóak, hogy egyesek vagy szűk csoportok érdekeit szolgálják mások, bizonyos esetekben az egész emberiség kárára. A kutatási eredmények mindig magukban hordozták ezt a veszélyes felhasználási lehetőséget. Ezzel a kérdéssel sokan foglalkoztak, összegzett véleménynek tekinthető Csermely et al. (1999: 106) álláspontja, amely szerint:

„Szinte már közhely, hogy a veszélyes következményekkel járó kutatásoknál a problémák a felhasználásból erednek, s a tapasztalat azt mutatja, hogy a veszélyes következményekkel járó kutatásokat nem lehet betiltani. Így az egyetlen lehetőségünk a még többet tudás.” (Csermely et al. 1999: 106)

Például azok a felfedezések, amelyek a hajózás kialakulásához vezettek, nemcsak a közlekedés, a nagy tömegű anyagszállítás megvalósítását eredményezték, hanem a gyarmatrendszer kialakításával egész földrészek lakosságát hozták hátrányos helyzetbe. A repüléstechnika kialakításához vezető kutatások első eredményei pusztító harci eszközök lettek (és mind a mai napig maradtak is), később valósult meg a polgári légi közlekedés. Nyelvészeti eredményeket is lehetséges jó és rossz célokra felhasználni – a nyelv a manipuláció egyik eszköze lehet, könnyen felhasználható félrevezető reklámcélokra, vagy hamis politikai akarat átvitelére.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A XXI. század legnagyobb feladata a tudományos kutatás eredményeivel megalapozott gazdasági fejlődésnek az egész emberiség érdekében való felhasználása. A társadalomnak ez az általánosan megfogalmazott alapkérdése elsősorban etikai kérdés, azonban ugyanúgy, mint jó néhány kapcsolódó részletkérdés, felveti a jogi szabályozás lehetőségét, szükségességét.

A korábbi időszakhoz viszonyítva a tudományos kutatás nemcsak a fejlődés meghatározó tényezője lett, hanem olyan felhasználási lehetőségeket is biztosít, amelyek szélsőséges esetben az egész emberiség létét, jövőjét veszélyeztethetik. Erkölcsi, morális hatásán keresztül szintén az egész társadalomra veszélyes következményekkel jár, ha egyes személyek a tudomány eredményeit egyéni vagy szűk csoportok érdekében a társadalmi normákat sértő módon használják fel. Mivel érdekelt vagyunk az újabb és újabb tudományos eredmények hasznosításában, nem a kutatások leállítását, hanem az eredmények felhasználásának etikai normákkal és jogi eszközökkel való szabályozása a megoldás. A kutatóknak pedig ezekkel tisztában kell lenniük.

IRODALOM

- Csermely Péter – Gergely Pál – Koltay Tibor – Tóth János: *Kutatás és közlés a természettudományokban*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
- Feynman, Richard P.: *A felfedezés öröme*. Fordította Ill Márton. Budapest, 2002, Akkord Kiadó.
- Fóris Ágota: A szótárkészítés gazdasági és jogi vonatkozásai. *Fordítástudomány*, 6. évf. 2004/1. 54–68.
- Fóris Ágota: *Kutatásról nyelvészeknek*. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába. Budapest, 2008a, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fóris Ágota: A mérés szerepe a nyelvtudományi kutatásokban. *Magyar Terminológia* 1. évf. 2008b/2. 167–188.
- Gyurgyák János: *Szerzők és szerkesztők kézikönyve*. (Osiris kézikönyvek) Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Héra Gábor – Ligeti György: *Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról*. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Budapest, 2010, Tinta Könyvkiadó.
- Honti László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Budapest, 2012, Tinta Könyvkiadó.
- Solla Price, Derek: *Kis tudomány – nagy tudomány*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.
- Várnagy Péter: *A magyar felnőttképzés az európai integráció folyamatában – különös tekintettel a jogi szabályozásra*. PhD értekezés, Pécs, 2007, Kézirat.

FORRÁSOK

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről.

Magyarország Alaptörvénye. (Hatályos 2012. január 1-től)

Akadémiai törvény = A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és az Akadémiai Ügyrend egységes szerkezetben (2011. december 7-től hatályos változat) <http://mta.hu/cikkek/akademiaszabalyozasok-119791> (hozzáférés: 2012.09.26.)

A Magyar Tudományos Akadémia Tudományetikai Kódexe. 2010. http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/tudomanyetikai_kodex_kgy_20100504.pdf (hozzáférés: 2012.10.30.)

BUSZI-2. <http://buszi.nytud.hu>

Declaration of Helsinki. 18th World Medical Assembly, Helsinki, 1964. (revised 1975, 1983, 1989, 1996, 2000) – <http://www.cirp.org/library/ethics/helsinki/>; magyarul: *Az Orvos-Világszövetség Helsinki deklarációja.* <http://www.ett.hu/nemzajanl/hny.htm> (hozzáférés: 2012.09.26.)

Felsőoktatási törvény (Ftv.) = 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról

Innovációs törvény = 2004. évi CXXXIV. törvény a kutatás-fejlesztésről és a technológiai innovációról.

KOPI Online Plágiumkereső oldal. <http://kopi.sztaki.hu/>

MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály. <http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/>

Szabadalmi törvény = 1995. évi XXXIII. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról.

Szerzői jogi törvény (Sztj.) = 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról és annak a 2001. évi LXXVII. módosítása.

The Nuremberg Code (Nürnbergi Kódex) (1947).

<http://www.cirp.org/library/ethics/nuremberg/> (hozzáférés: 2012.09.26.)

www.onlineszabadalom.hu (hozzáférés: 2012.10.30.)

www.szerzoijog.com (hozzáférés: 2012.10.30.)